

ПИТАННЯ ВІДНОШЕННЯ МІЖ НАЦІОНАЛЬНОЮ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА

Проект майбутньої інтегрованої Європи, заснований на культурній і мовній розманітності та наддержавних регіонах, передбачає протягом короткого часу пояснення багатьох питань. Одним з них, на яке зосередимо увагу в нашій розвідці, буде питання відношення національної та громадянської інституцій.

У даній момент наведене відношення пояснюється по-різному: найчастіше як зв'язок протиставлень (випинності). З одного боку, існує уява про національне суспільство, засноване на принципі громадянського демократичного суспільства, з другого боку, існує уява про етнічну "детерміністичну й об'єктивну" [1] націю, яка вимагає власної суверенної держави або території, яка історично потрапила у склад іншої держави. Якщо у відкритій нації передбачається розвиток плюралістичної демократії і в рамках неї розвиток людської багатогранності без проблем, то в етнічно ізольованому суспільстві, навпаки, передбачається спрямування до певного виду колективістичної етносоціальної чи соціальнополітичної ідентичності або протегування національної ідентичності заради інших можливостей ідентифікації громадянина. Однак не можна відкинути і той факт, що оця пропонується ідентичність може внаслідок активного просування національних питань політичними набувати націоналістичні ознаки. Серед словацьких філософів, соціологів та політологів, крім наведеного протиставлення, з'явилися протягом попередніх десяти років ще три нові погляди. Згідно з першим наведені інкриміновані протиставлення у позиції нав'язування один на одного (громадянське є завершенням національного), згідно з другим поглядом наведені протиставлення у *комплементарному* відношенні ("національне та громадянське у комплементарному відношенні в суспільствах, які започали нові модернізаційні процеси" [2]), згідно з третім йдеться про зв'язок двох однакових цінностей ("треба їх вважати як дві частини взаємного процесу" [3]).

На нашу думку, при розв'язанні питання про відношення між наведеними протиставленнями ми не можемо обмежуватись наведеними поясненнями, але відповіді треба шукати у диференційному полі окремої категорії громадянство. Наше рішення про зміну погляду на відношення між національним та громадянським виходить з факту, що громадянство вважаємо *суверенною* категорією, яка створює багат різноманітних природних людських ідентичностей, але й колективних політичних ідентичностей як, наприклад, національна ідентичність або європейська,

які виникають при достатній підтримці політичної сили чи політичної волі громадян певних соціально-етнічних угруповань (якщо йдеться про національну ідентичність), або громадян окремих європейських держав (у випадку європейської ідентичності), переконаних у тому, що об'єднання в ЄС їм щось приносить і що ЄС діє в їхніх інтересах" [4]. Згідно з цим поглядом категорія національного є похідною від категорії громадянства, причому первинне місце у способі утворення її змістових та оціночних характеристик вбачаємо в компоненті політичного громадянства [5].

В цьому напрямку можемо пошукати з історичних роздумів про національну та громадянську ідентичність, із сучасних фахових аналізів громадянського суспільства, але й реальної політичної практики створення проєкту Європейського співтовариства й будівництва нових демократій в посткомуністичних суспільствах.

Історичною опорою нашого рішення є два визначення національної ідентичності, які заперечують згаданий екстремізм в погляді на відношення національного а громадянського принципу. Автором першого визначення є Токевіль (Toqueville) [6].

Цей автор, міркуючи про громадянський патріотизм, розрізняє двояку любов до батьківщини. Перша з них сприймає етнічність як щось становлене, "невідоме", "безкорисливе", "невизначальне", що впливає з емоціональної сторони людської сили волі, друга є раціональніша, причому виникає як відтворення раціональної сторони людської думки. Це народжується з "освіти, розвивається за допомогою законів, зростає використанням прав людини і, нарешті, певним способом зливається з її особистими інтересами" [7]. Подібним способом оцінює громадянський патріотизм Гегель у своєму творі "Основи філософії права" [8], однак з тою різницею, що свої міркування він розвиває на основі конституційної монархії європейського типу. Розрізняє національно-романтичну ідентичність громадянина, яка відповідає "несвідомій" любові до батьківщини Токевіля та раціональне розуміння держави, яке є близьке Токевілівському "більш раціональному" типу патріотизму. Для Гегеля людина представляє собою розумне і вільне стов'язане зі своїми уявами, поглядами, розвиненим емоціональним життям і своїм політичним, моральним та релігійним мисленням, яке пов'язане з його національною державною і політичною ідентичністю. Отже, основою громадянського патріотизму є те, що громадянин свої інтереси здійснює посередництвом держави та її інституцій, причому ці інституції і саму державу він вважає "людськими інструментами для здійснення модерного принципу суб'єктивності і колективізму. Створюючи принцип модерної суб'єктивності, Гегель не забув навіть про деякі елементи із сфери етнічної ідентичності (звичай, національна гордість, національна й історична свідомість). Інші елементи етнічності, зокрема героїчний національно-романтичний патріотизм, не ввійшли у модерний громадянський патріотизм,

оскільки в них бачив небезпеку для держави, для її правової системи і для її демократичних інституцій.

Наведені історичні зв'язки утворення народного і громадянського розмірів громадянства були розвинені за допомогою дослідження примордіальної (первісної) або інструментальної основи етнічної та народної ідентичності [9].

Виходячи з результатів цього дослідження, доходимо таких висновків: на основі примордіального (первісного) розуміння етнічність (етнічна належність) є універсальною, вічною і безсумнівною. Це розуміння випливає з існування кількох спільних ознак біологічного (раса, плем'я, предки), територіального (країна) і культурного (мова, релігія, цінності тощо) характеру, які активізуються передусім в часі загрози для певної етно-соціальної спільності. Індивід собі його створює первинною соціалізацією й культивує здебільшого посередництвом емоціональних сторінок своєї своєї пам'яті свідомості. Такий індивід дуже важко соціалізується в іншій культурі, його пов'язаність з власною етнічною спільнотою є настільки домінуючою, що для себе він створює лише етнічний світ а події в ньому лише як етнічні події. Тому в примордіальних (первісних) спільнотах природним стає "культивування" принципу відокремлення від інших спільнот і зміцнювання первісної лояльності ("метафорична" спорідненість, спільна історія, спільна доля, спільна мова, уяви кровних зв'язків між членами спільноти тощо), що створює реальну основу для виникнення первісних переконань [10], а опісля - можливість оновлення соціально-етнічної дійсності в ідейній і матеріальній формі та націоналістичних й інших політично-ідеологічних концепцій держави.

В інструментальному розумінні суті етнічності домінує раціональний аспект. "Інструменталіст" розуміє етнічність як спеціальний конструкт для досягнення практичних вигод і цілей, зокрема економічного і політичного характеру. Народну ідентичність він сприймає як одну з багатьох ідентичностей у своєму громадянському формуванні. У його позиціях і поглядах на етнічність переважає орієнтація на майбутнє (на нові системи цінностей і переконань, на нові проєкти міжетнічної комунікації), не на минуле. Його пов'язаність із угрупованням (спільнотою) відзначається свідомою лояльністю (виникає на основі вибору). З того випливає і його ставлення та переконання щодо питань національного почуття (сумнівається в його правильності), національної приналежності (припускає, що людина може бути представником будь-якої національності), національного принципу (попереджує про небезпеку надавання переваги національному принципу над державним), народу (підкреслює реальність сучасних культурних народів, в яких переважаючим є розвиненість багатогранної громадянської ідентичності над однією з її складових частин - народною ідентичністю) [11].

Іншим доказом того, що проблематика народної й громадянської ідентичності громадянина мала б в першу чергу бути рішена як відношення частини й цілого, є те, що проблема громадянина (громадянства, громадянського статусу, громадянської величини людини) в його перших професійних рефлексіях зосереджувалася на протиріччя між громадянською рівністю й соціально-класовим розміром людини, а не між його національним й громадянським розмірами [12]. Не випадково навіть назва соціологічного аналізу проблематики громадянства, автором якого є англійський соціолог Т. Г. Маршалл, звучить: "Громадянство і соціальний клас" [13].

Процес формування громадянства (громадянського суспільства) довготривалий і диференційований. Він має характер як духовної, так і соціально-емансипаційної та політичної боротьби. В країнах західної цивілізації цей процес сприймається як регульована ринком, добровільно організована та приватно контрольована сфера чи верства [14], або як функціональний комплекс передусім неполітичних відносин, як протипага політиці сили й стабільності сфери державних інституцій [15]. У зовсім іншій ситуації відбувається процес виникнення і формування громадянського суспільства в посткомуністичних країнах. Перехід до громадянства тут значно ускладнився внаслідок порушення послідовності фаз розвитку громадянського суспільства. В комуністичний період їхнього розвитку "вироснувся" лише компонент соціального громадянства, причому два первісніші компоненти - громадянський і політичний - не культивувались (розвивались). Не було тут парламентної демократії як вихідної основи - політичного громадянства, не було тут також різних індивідуальних прав і свобод (включно свободи приватного підприємництва), які є в свою чергу елементарною складовою частиною компоненту громадянського громадянства. Внаслідок цих причин у посткомуністичних країнах громадянське суспільство лише формується. Деякі частини розвинені в ньому недостатньо як, наприклад, позитивна вартісна згода щодо суспільних цілей, громадянська культура, заснована на фаховості, коректності та толеранції, точне конституційно-правове впорядкування політичних прав і свобод, взаємозв'язок політичних прав і свобод із соціально-економічною сферою, стандартне оформлення політичної сцени і т. п. У цьому процесі може легко трапитись, якразним прикладом чого є югославсько-косовський конфлікт, що у випадку порушення прямого зв'язку між згаданою трійцею компонентів громадянства внаслідок того, що до нього "ввійде" певний елемент декого з них (у наведеному випадку це був національний елемент з політичного компоненту громадянства), і "поводиться" в цьому зв'язку так, ніби він був її четвертим членом, то в даному суспільстві виникнуть передумови для виникнення примордіалістичного підходу до етнічної ідентичності. Таким

чином складеться така ситуація, яка є надто несприятлива для формування модерної ідентифікаційної стратегії громадянина.

Думаємо, що перехід до Європейського громадянства буде комплікованим процесом. Національна ідентичність, сформована історично й підкріплена різними засобами формування й творення етнічності та народу, а також державними кордонами, стають значними перешкодами для почуття Європейської спорідненості, але їх, на нашу думку, можна подолати. Їх не можна штучно усунути шляхом передачі вирішального права наддержавним інституціям. Ця передача, якщо вона мусить здійснитись з політичних причин, повинна мати підтримку не лише з боку етнічних "інструменталістів", але й з боку етнічних "примордіалістів", передусім від останніх. Наріжним (випробувальним) каменем цього процесу буде, на нашу думку, утворення наддержавних регіонів, які мають амбіцію сприяти послабленню влади національних держав (отже, також примордіалістні зв'язки, позиція й спосіб мислення жителів цих держав), вирішувати прикордонні конфлікти та проблеми меншин, зміцнювати міжетнічну комунікацію, модернізувати місцеву демократію, зокрема місцеве державне управління й місцеве самоуправління, поширювати можливості для культурного й мовного розмаїття та етно-культурної специфіки розвитку, а також і для системи освіти на всіх рівнях.

Для того, щоб уникнути такому напруженню, на нашу думку, потрібно визначити поняття "європейська ідентичність" та "європейське громадянство" передусім як громадянську ідентичність громадянина Європи, в якій відповідне місце знайде також національна ідентичність у згадуваних обох видах - примордіальному /первісному/ та інструментальному. Для того потрібно в першу чергу демократизувати традиційні примордіальні /первісні/ спільності таким способом, щоб ініціативу в них поступово перейняли інструментальні конструкції етнічного світу. Найбільшу відповідальність при створенні політичних умов необхідних для реалізації природної ієрархії цінностей громадянської суспільності та для розвитку багаторозмірної громадянської ідентичності громадянина мають політичні суб'єкти. Останні мали б бути зобов'язані шукати й удосконалювати інституціональні форми плюралістичної демократії, включно міри громадянської участі громадянина в управлінні громадянськими справами та в пошуках ефективної форми територіально-адміністративного впорядкування етнічно змішаних регіонів. У питаннях народної ідентичності вони б мали дотримуватись *нейтрального* підходу, який полягає у відстоюванні концепції політичного народу, який є передумовою для вільного обміну думками, товаром та особами, для солідарності між народами і наддержавними регіонами, для існування багатолінійної ідентичності громадянина, включно національної та європейської політичної ідентичності. З оглядом на те, що народи не є

вічними і що вони, як це часто згадував Е. Ренан, мають свій початок і кінець та що національна політика не представляє собою екзистенціальну необхідність для життя громадянина сучасної доби, вона б, на нашу думку, мала виконувати лише другорядну політичну функцію. Так, наприклад, вона може диференційовано впливати на розподілення політичних партій та рухів у блоки, на розподілення самих політичних суб'єктів у фракції або може й стати причиною їх розпаду. Що торкається громадянина, то він би міг своє ставлення до проблематики національного принципу в політиці виразити стандарним і засвідченим демократичним способом, а саме, в рамках певних юридично-політичних розпоряджень, напр., обранням такого політичного суб'єкту, який репрезентував би його погляди та переконання або й особистою участю у політичній діяльності, або може зректися всіх своїх політичних амбіцій. Дотеперішній досвід будування інтегрованої Європи підтверджує, що європейське громадянство представляє собою необхідну передумову для успішної реалізації цього визначного інтеграційного проекту, який можна буде зреалізувати тільки тоді, коли національна, регіональна та наднаціональна ідентичність не будуть у свідомості громадянина ієрархізовані і буде вважати їх природною складовою частиною свого різноманітного громадянського потенціалу.

1. Ближче про це див.: KOHN H. The Age of Nationalism. - Westport, 1976.
2. NOVOSAD F. Komplementarita národného a občianskeho. In: Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratickej spoločnosti. Zborník. Filozofický ústav SAV, Filozofický ústav ČSAV. - Bratislava-Praha, 1991, 97 s.
3. UHER J. Občiansky a národný princíp v súčasnej spoločnosti. In: Slovensko a systémové zmeny v spoločnosti. Zborník. Zväzok I. Sociologický ústav SAV. - Bratislava, 1992, 75 s.
4. KARLSSON I. Európa a národy. Európsky národ alebo Európa národov? - Bratislava, 1998, 135 s.
5. Ближче про це див.: GBUROVÁ M. Medzi identitou a integritou. - Prešov, 1996, 135 s.
6. TOCQUEVILLE A. Démocratie v Americe. - Praha, 1992, Sv. I, Část 2, kap. VI.
7. Там же. - С. 179.
8. HEGEL W. F. Základy filozofie práva. - Praha, 1992.
9. Проблематику примордіальних (первісних) почуттів розвинув Clifford Geertz (GEERTZ C. Primordial and Civic Ties. In: Nationalism, Edited by Hutchinson J. - Smith A. D. - Oxford-New York, Oxford University press 1994. - 29-34 s.). Про примордіальне (первісне) й інструментальне етнічне переконання і про соціальне виникнення етнічності та нації й про їхні наслідки див.: BAČOVÁ V. Súčasné smery v psychológii. Hľadanie alternatív

pozitivismu. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis, FF PU. - Prešov, 2000, 84-93 s.

10. В. Бачова (Bačová V. C. d. - s. 88) наводить декілька прикладів первісного переконання, з яких подаємо такі: національне почуття людей є чистим і щирим; національність індивіда є раз і назавжди людині даним фактором; належність до нації є сильнішою, ніж належність до соціального класу, національна належність є важливішою, ніж державне громадянство; кожний народ має природне право створити власну державу; гарантією єдності держави є національна чистота території; кожен народ створюють люди, які мають спільних однакових предків.

11. Ближче про це див.: BAČOVÁ V. C. d., s. 89.

12. Конкретніше про це див. SOPÓCI J. Medzi občanom a štátom. Problémy miestnej samosprávy na Slovensku. SU SAV. - Bratislava, 1993.

13. In: Class, Citizenship and Social Development. Chicago, 1977.

14. KEANE J. Civil Society and the State. - New York, 1988.

15. Ближче про це див. PALÚŠ I. Politické práva ako ústavno-právny základ formovania občianskej spoločnosti v Slovenskej republike. In: Parlamentná demokracia a formovanie občianskej spoločnosti. Zborník. Editor M. Gbúrová. Katedra sociálno-politologických vied FF UPJŠ. - Prešov, 1995, s. 13-15.

Summary

The questions of the future European integration are considered in unity of national and civil identity. Affirms, that the European citizenship is possible in case if in consciousness of the citizen is national, regional and overnational identity will not be hierarchied, and will be considered as a component part of its civil potential.